

Ágyúval verébre?

A KELET-EURÓPAI KÖZGAZDASÁGI ESZMÉK TÖRTÉNETÉRŐL (1917–1989)

Második rész

Ezennel véget vetek a személyes, emlékező prózának, hogy írásom második felében a közkeletű „punctum-tézissel” vitatkozzam, melyvel az első felét zártam. Vagyis húzzuk le a rolót, mondván: eddig tartott Kelet-Európa az ő származási közgazdasági eszmevilágával; az elkanyarodásnak 1989-től vége; hál’ isten visszatértünk az egyetemes közgazdaságtudomány kebelére. Punctum.

Miért, talán e tétel nem a szívemből szól? Hát nem azt igyekeztem már eddig is bizonygatni, hogy az esetek döntő többségében nem voltak (nem lehettek) különösebben „rendesek” a közgazdasági eszmék a Kelet-Európában létezett szocializmusokban? Nem azt sirattam, hogy e „rendetlen” eszméknek még a leggondosabb, leginventívusabb krónikája sem tartozhatna – ha valaki egyszer megírná – a tudománytörténet mestermunkái közé? Mert – pestiesen szólva – nem lenne benne elég anyag. Valóban, másra sincs szükség, mint hogy a „normalitásba” végre visszatérve az „abnormálist” ajnározzuk nosztalgikusan? Állítsunk emlékművet annak, amit jobb volna gyorsan elfelejteni?

Félreértés ne essék, könnyes múltidézés, ünnepélyes szerecsenmosdatást nem ajánlanék senkinek. Annál inkább azt, hogy az első részben bemutatott önéletrajz-töredék slampos szóhasználatán túllépve vizsgáljuk meg, mi lehet igaz a „punctum-tételben”: hol érdemes cezúrát vonni, hol pedig semmiképp? Elárulom, az elkövetkezőkben nem azzal az olcsó érveléssel hozakodom elő, miszerint a halottnak egy darabig még nő a körme, kár ezért éles határvonalat húzni a múlt és a

jelen közé. (Hosszú agóniáról, tetszhalott-állapotról most nem is beszélnek.) Holott ismételtgethetném unos untalan, hogy térségünkben rengetegen gondolkoznak fontos ökonomiai kérdésekről az *ancien régime* letűntével is a régi módon, és ezt korántsem kizárólag a volt reformerek korosodó, ’89-ben még ifjú- és középnemzedékére érteném. Látva számos ma-fiatal közgazdász újbóli kitüntetett érdeklődését az állami újraelosztás és a közösségi tulajdon iránt, a piac megrendezéséről nem is szólva, nem merném kizárni a nyolcvanas években jól ismert intervencionista eszmék részbeni újra-legitimálódását. Ugyanakkor meglehet, a régi mód nem jelent majd szükségképp régi színvonalat is, és mint Oskar Lange egykoron, e fiatal tudósok is a kor nyelvén (mondjuk, evolúciós közgazdaságtani vagy kormányzás-elméleti érvelés keretében) fogalmazzák meg mérsékeltlen piacbarát mondandójukat. És akkor talán az eszmetörténész is fellélegezhetne egy kicsit. Lenne viszonylag „rendes” anyaga.

A figyelmes olvasó minden bizonnyal gyanakodva követte az eddigiekben, miként váltogattam a jelzőket, midőn a régió közgazdasági gondolkodását szerettem volna elhatárolni az „egyetemes-től”, a „nyugatitól”, a „főáramitól”, a „standardtól”. Igaz, nem vetemedtem arra, hogy szocialista versus polgári elméletekről vagy a szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtanáról beszéljek, de mondtam én marxistát, leninistát, kommunistát, szocialistát, sőt, létező- vagy reál-szocialistát, tervgazdaságit és piaci szocialistát, szovjet-típusút, reformistát, kollektivistát, legtöbbször azonban *kelet-európai* eszméket említettem, méghozzá tág értelemben, a Szovjetuniót is ideértve. Kétség sem fér hozzá, átfogó jellemzés-

Az írás első részét májusi számunkban közzeltük.

ként mindegyik úgy rossz, ahogy van. Ugyanez áll persze az úgynevezett Nyugatot leíró jelzőkre is. Itt sajnos nincs módomban elmesélni, miért. Írásom alcíme azonban remélem, hűen tájékoztat szándékaim legalább egy részéről: azoknak a közgazdasági eszméknek a történetén töprengek, amelyek a szovjet érában keletkeztek (1917, illetve 1945 után, egészen 1989–91-ig), és amelyek, akkor is, ha nem Kelet-Európában volt a szülőhelyük, a mifelénk akkoriban honos gazdaságok megértését célozták.

Túl Kelet-Európán

Most továbblépek eggyel, és nagy merészen azokat a közgazdasági gondolatokat is ide veszem, amelyek ugyan nem célozták a gazdaságok megértését, de mindig is segítettek (pontosabban, jó lett volna, ha segítik) azt, holott talán nem is a múlt században láttak napvilágot. Igen, segítik, mégpedig leginkább azáltal, hogy e gazdaságokat közvetlenül elemző-magyarázó fogalmak „felettes” elveinek tisztázásához járulnak hozzá, nemritkán erős kritikai felhangok kíséretében. Mert amíg – az eredeti tudományos felfedezéseket tekintve – kevés kivétellel felejtethetőnek tűnik mindaz, amit akár odaát, akár ideát írtak a magas elméletben több mint hetven éven át a hús-vér kelet-európai gazdaságokról, addig – most igyekszem a lehető legátfogóbb jelzőt használni a fentiek közül – a *kollektivist*a közgazdasági eszmék, irányzatok, iskolák jelentős hányada (bármikor és bárhol keletkeztek, továbbá bármennyire is csupán a „maguk módján” voltak kollektivisták ezek) szerintem igenis emlékezésre, újra-meg-újragondolásra érdemes. Bizonyára saját kontextusukban is, azonban remélem, megbocsátja az olvasó, ha most csupán a Kelet-Európában nemrég még üzemelő gazdaságok, pontosabban az őket megragadni kívánó elméletek összefüggésében figyelek rájuk. Anélkül – teszem hozzá rögtön –, hogy ünnepelni akarnám a kollektivist elveket mint olyanokat. Szívem szerint tehát nem „punktumot” dörögnék, hanem épp ellenkezőleg, tágitanám a történetírás objektívjének látószögét, hogy a lencse befogja az egyetemes közgazdasági gondolkodás mérvadó kollektivist változatait, ideértve természetesen ezek kritikáját is.

A térség tényleges gazdaságairól szóló – ismétlem, magas – elméletek esetében kétségkívül

könnyebb elfogadni a cezúra-igényt, a „ne erőltessük a krónika-írást” lemondó gesztusát, tapasztalataim szerint ugyanis igen karcsú lenne az az eszmetörténeti tankönyv (de még talán a szöveggyűjtemény is), melyet az e tárgykörben megkezdhetetlen szerzők Nagy Művei alapján állítana össze a mindenre elszánt történész. Mindezen elméletek ugyanakkor a kollektivist gondolkodás egészébe és annak bírálatába ágyazva alkalmat adhatnak „rendes” eszmetörténeti munkák elkészítésére. Ezt a lehetőséget sokáig mélyen elnyomta, beárnyékolta maga a kelet-európai valóság. Ha azonban a történész perspektívát vált, és nem összpontosít makacsul az 1917–1991, illetve az 1945–1989 közötti „itt és most”-ra (ez ma már – valljuk be – nem is olyan nehéz), akkor elkerülheti a gyakorta megmosolyogtató erőlködést. Nem kell ágyúval lőnie verébre, paradigmák, kutatási programok, tudományos iskolák után kutakodva központi bizottságok sekélyes határozataiban. Nincs rászorulva például arra – nem úgy mint én a nyolcvanas években –, hogy azon morfondírozzon magában, vajon a jugoszláv öngazgatás elméletének lakatosi értelemben vett magjában vagy védőövében hozott-e változást, amikor Titóék a „társult munka alapszervezeteinek” megalapítása mellett tették le a garast a hetvenes évek közepén. Alkalmasint azon, hogy a gémkák megjelenése paradigmatiszta erővel módosította-e a magyar reform tudományos modelljét. Ha volt neki olyan egyáltalán.

Effajta fontoskodás helyett a krónikás alaposan kitérgetheti szellemi horizontját, bevonva a történeti elemzésbe a (legalább részben) kollektivistá ihletésű/tárgyú elméletek egész sorát. Illene már elárulnom végre, mit értek kollektivist eszméken a közgazdaságtanban. Dióhéjban, minden olyan tudományos igényű gondolatot, mely a közös/társadalmi/állami tulajdon, az állami/politikai beavatkozás, a központi/egyenlősítő újraelosztás, a hierarchikus makro-tervezés és igazgatás vagy a közkormányzás/önigazgatás stb. különös érdemeit (esteleg primátusát) hirdeti, netán a gazdaságot naturalizálni, militarizálni, közösségi/állami/nemzeti határok közé zárni, a gazdasági szereplőket pedig mozgósítani és indoktrinálni kívánja. Az árnyalatok (kollektivizmus versus kommunalizmus, kommunitarianizmus stb.) és a mértékek persze egyáltalán nem közömbösek: Milton Friedmant például nem „kollektivistáznam le”, mint az egy időben megesett újosztrák

körökben, csak mert Friedrich Hayekkel szemben általában kedvelte az állami pénzmonopóliumot. Ebben – felteszem – nincs sok újdonság. Mint abban sem, hogy a szóban forgó fogalmat ez alkalommal nem a szokásos módszertani megkülönböztetés (kollektivizmus/holizmus versus individualizmus) mentén értelmezem. Éspedig azért nem, mert – lásd *rational choice* marxizmus – a módszertani individualizmus keretein belül is lehet próbálkozni kollektivistá gazdasági rendszerek konstruálásával.

A kollektivistá eszmék felől közelítve a történész szinte tetszőlegesen szemezgethet a szerzők – néha csak bizonyos fontos gondolataik – hosszú listájáról mondjuk, Konfuciusztól, a judaista tanoktól vagy Xenophóntól és Platónról kezdve a skolasztikusokon, a merkantilistákon át, túl a kameralistákon, a ricardiánus szocialistákon, Henry George-on, a német történeti iskolán, a 20. század első felének amerikai institucionalistáin, a freiburgi iskolán és John Maynard Keynes-en, egészen Joseph Schumpeterig, a jóléti állam számtalan teoretikusáig, a francia szabályozási iskola híveitig, az előbb említett, ésszerűválasztás-hívő marxistákig, esetleg a közelmúlt Nobel-díjasai közül a mechanizmus-tervező Leonid Hurwiczig vagy a köztulajdon fogalmát újraértelmező Elinor Ostromig. Nagyon más lesz így a lép-téke, a szakaszolása, az evolúciós mintázata, a térszerkezete az eredetileg előszeretettel kelet-európainak ábrázolt történetnek. A cselekményen belül átrendeződik a megszokott szereposztás: helyi hősök válnak jelentéktelenné és fordítva, korábban alig ismert tudományos figurák tűnnek elő a homályból, s feltételezett aranykorok halványulnak el. Újragondolandó lesz a „ki hatott kire?” kérdések egész tömege, továbbá az eszmék születése és halála, exportja és importja is új megvilágításba kerül. A földrajzi önkorlátozással szaktítva, és régióink helyett a „nagyvilággal méredez-kedve” a nem Kelet-Európából származó kollektivistá (és anti-kollektivistá) gondolatok a térség rendszertelenül felbukkanó epizódistaiból főszereplőkké léphetnek elő. Ez korábban hosszú-hosszú ideig leginkább Marxnak és Engelsnek sikerült.

Ha Kínáról írnék, biztos a fejemre olvasná valaki, hogy közhelyeket puffogatok: Konfuciusz, az „ázsiai termelési mód” marxi fogalma és a Mao

utáni reformprogramok – nagy felfedezés együtt emlegetni őket, annyi szent! Hasonlóan járnék, ha mondjuk, a narodnyik gazdasági elképzelések és a kolhoz fogalmának összefüggéseit hangsúlyoznám. Máris érdekesebb azonban a képzettársítás, ha mind a kínai, mind pedig az orosz példát, Alekszandr Csajanovra is hivatkozva, Ostrom *common-pool resource management* modelljével hozzuk kapcsolatba, netán egy kis munkásönigazgatással is megfelve. Vagy vessük össze a német történeti iskola nemzetgazdaság-, illetve a szovjet politikai gazdaságtan népgazdaság-fogalmát, és ne szisszenjünk fel azonnal, hogy minden hasonlat sántít. Csodálkozunk tán a francia merkantilizmus és a sztálinizmus iparfejlesztési stratégiáinak közös vonásain? No és mit szólunk a mindenkor hadigazdaságok (egyebek között a lenini és a sztálini is) egymásra hajazó naturális szabályozási elveihez – talán ne is érdemesítsük őket figyelemre? Hát Keynes híres *The End of Laissez-Faire* tanulmányát, melynek alaptéziseit azok a cseh, lengyel és magyar reformerek is ismételtették még a nyolcvanas években is, midőn a „szabályozott piacgazdaság” koncepciója mellett keresték az érveket, akik az eredeti írást nem is olvasták? És amikor az NDK-s gazdaságpolitikusok titokban John Kenneth Galbraith „Új ipari államának” dallamára vezényelték óriásvállalataik és a kormány együttműködését? Ajánlom, ne lepődjünk meg azon se, hogy Lev Trockij munkahadsereg-tervét megtaláljuk jó pár kollektivistá utópiában a 19. század végén, és azon se, amikor az alapgondolat keményebb vagy puhább változatban majd a munkatáborok és a közmunka fogalmának környékén is előbukkan a 20. század folyamán. Fedezzük fel, hogy a '89-körű kuponos privatizáció alapelve ott lapult számos *Volkskapitalismus*-projektben, nyugodjanak azok, mint a liberál-konzervatív Ludwig Erhardnál az ötvenes években, népi részvényeken, vagy profitmegosztáson és dolgozói részvényalapokon, mint a szociáldemokrata Meidner-tervben a hetvenes évek Svédországában. Az sem pusztá véletlen, hogy a nyolcvanas évtized késői reformprogram-kavalkádjában ott találjuk az ős-szakszervezeti önigazgatás-víziót (egy ideig Leszek Balcerowicz és a Szolidaritás előadásában), a német „szociális piacgazdaság” fogalmát (a régió majd minden országában) és a „vállalkozói szocializmus” utópiáját is (például amikor Liska Tibor újrafeltalálja Hayeket).

Ide-oda ugrálok az időben, tudom, pedig még a párhuzamos felfedezésekről nem is szóltam (Ludwig Mises és Borisz Bruckusz, Keynes és Michal Kalecki, Tjalling Koopmans és Leonyid Kantorovics, Micsio Morishima és Bródy András, stb), és nem említettem a fordított – jobb híján nevezük így – kelet-nyugati hatásokat sem. Igaz, ezekből tudomásom szerint jóval kevesebb akad. Lásunk közülük néhányat. Lange és a jóléti közgazdaságtan, Lange és az általános egyensúlyelmélet, Kalecki és a cikluselmélet – fura ügyek, hisz kétségkívül kelet-európai tudósok voltak ők, marxisták is, ám tudományos felfedezéseiket legnagyobbbrészt még Nyugaton, a lengyel szocializmus beállta előtt (igaz, az oroszé után) tették. Szluckij még bonyolultabb eset: híres tételét 1917 előtt fogalmazta meg, és későbbi, már a Szovjetunióban szerzett műveinek sem sok köze volt a kollektivisták világához, melyben azok megszülettek. Bruckusz és Vaszilij Leontyev viszont igazi reálszocialista tapasztalatból merítették ötleteiket (az előbbi a hadikommunizmustól megrettenve, az utóbbi – épp ellenkezőleg – a makro-tervezés első ágazati mérlegeit megkedvelve), melyekkel beírták nevüket a kalkulációs vita, illetve a tevékenységelemzés nagyjai közé. Az megint más kérdés, hogy ha nem kényszerülnek emigrációra, felfedezéseik esetleg mind a mai napig „alszanak” tovább. A meggyilkolt Nyikolaj Kondratyevvel és az életben hagyott Kantorovicsal is hajszál híján ez történt. Nem úgy Kornai Jánossal, aki egyre szabadabban közlekedhetett a vasfüggönyön át mindkét irányban, mígnem a „puha költségvetési korlát” fogalmával, mellyel a hiánygazdaságot magyarázta, sikerült megkapaszkodnia a piacelmélet és a közösségi gazdaságtan diszciplínáiban. Megint más eset Grigorij Feldmané, akinek az emigráns Jevszej Domar segítségével kellett, hogy növekedési modellje beépüljön a világ közgazdaságtanába. Végül, hogy egy intellektuálisan jóval alacsonyabb röptű, ámbár politikailag nagy horderejű példát is idézzek: Jevgenyij Preobrazsenszkij „egyenlőtlen csere” tézise is elnyerte egy időre, ha nem is a standard tankönyvek szerzőinek, de legalább a harmadik világ iparosítóinak a rokonszenvét.

Ha valaki az imént elmondottakat Konfuciusztól Preobrazsenszkijig kiragadott, egzotikus példának, látványos kuriózumoknak tekintené, melyeket nincs értelme eszmetörténeti szempontok szerint rendezni (hacsak nem a Kelet és

Nyugat között folyó kulturális cseréről tervezünk kutatást), azt javasolnám neki, vegye szemügyre mindössze azokat közülük, melyek a tág értelemben vett kalkulációs vitához köthetők. Majd tegye még hozzájuk Enrico Baronet, Henry Dickin-sont, Hayeket, Hurwiczt, Frank Knightot, Abba Lernert, Misest, Otto Neurathot, Wilfredo Pareto-t, Lionel Robbinst, Piero Sraffat, Fred Taylort, és legalább húsz-harminc másik nevet, köztük Csajanovét és Polányi Károlyét is (utóbbiak a polémia első fordulójában vettek részt a huszas évek folyamán) – egész kitűnő lista, nemdebar? És kevesen vannak közöttük olyanok, akik legalább egy cseppet ne kacérkodtak volna valamiféle kollektivisták eszmével, legyen az a Hayek által oly sokat bírált „versenymegoldás”, a „céhes szocializmus” vagy a „szövetkezeti szocializmus”, modellje. És ha tényleg egyáltalán nem kacérkodtak, mint Bruckusz, Mises és Hayek, akkor vajon az ő kőkemény kollektivizmus-kritikai megállapításai nélkül meg tudnánk-e érteni a lényegét a tervgazdaság eredeti elméleteinek vagy az időközben felpuhuló szocialista reformgondolkodásnak? Függetlenül természetesen attól, hogy a reformközgazdászok többsége elmélyült-e a kalkulációs vita tanulmányozásában vagy sem. (Nyílt titok: nem mélyült el.) Ám mégha el is tekintenénk e vita kelet-európai kiváltó okairól és hatásaitól, azt azért kár lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a kollektivisták gondolat mint kihívás, mint szellemi provokáció mily széles körben gerjesztett új, magánál a kihívásnál legtöbbször sokkal kifinomultabb kutatási programokat, s formálta bizonyos ideig olyan tudósok munkásságát, mint Kenneth Arrow, Abram Bergson, Paul Samuelson és Sraffa, vagy a fiatalabbak közül John Roemer, Andrei Shleifer és Joseph Stiglitz.

Node ne feszítsük túl a húrt. Ne fűzzük fel az egyetemes közgazdasági eszmetörténetet mint olyat egy hanyag mozdulattal Kelet-Európára. És ne száguldjunk vissza az időben egészen mondjuk, Xenophón „*Oikonomikosz*”-áig csak azért, hogy megértsük, miért ragaszkodott a gazdaság naturalizálásához és az autarkiahoz a román vagy az albán szocialista rezsim az utolsó lehelletig. Az effajta historizálás, félek, inkább lenne megmosolyogtató, mint mélyenszántó. Ám akkor vajon honnan induljon a történet? Bizonyosan nem Marxtól (vagy mint Engels és Lenin

gondolta, az „utópikus szocialistáktól”), de ha mégis, akkor Marx és Lenin között nem árt, ha feltáru-
 lul majd a „kollektívizmus-közeli” gondolkodók
 széles arcképcsarnoka: a katedraszocialistáktól, a
 fábiánusokon, az anarchistákon és a szindikalis-
 tákon, valamint a századvégi utópikus regények-
 nek az ötleteiket is vegyítő szerzőin át, egészen a
 szociáldemokraták megannyi árnyalatú teoreti-
 kusáig vagy a hadigazdaság/naturálgazdaság el-
 méletének úttörőig, az orosz neonarodnyik köz-
 gazdaszok csapatáról nem is szólva. *Horribile dictu*,
 még a szövetkezeti, államosító és/vagy egalitárius
 elgondolásokkal a századfordulón kokettáló mar-
 ginalisták némely gondolatfutama is ideférhet.
 A „szabályozott/korporatív gazdaság” megterem-
 tését a két háború között szorgalmazók (ideértve
 a fogalom nemzeti szocialista és fasiszta változatai-
 nak híveit is) sem hiányozhatnak a felsorolásból.

A történet kelet-európai gerincét e
 szélesebb szövegösszefüggésben nem lenne aján-
 latos továbbra is hagyományos módon, a hadi-
 kommunizmus – NEP – sztálinizmus – reformiz-
 mus négyes bontásában ábrázolni, melyben a köz-
 gazdasági eszmék első csoportja a harmadikkal,
 míg a második a negyedikkel kvadrál. Ez a séma
 nemcsak torz, mert áldialektikus, továbbá egy-
 más mellett élő doktrinákat tekint egymás utáni-
 aknak és védhetetlen analógiákra épül, de annak
 idején nem is igen szolgált mást, mint a refor-
 mer-identitás erősítését: a piaci szocializmus el-
 mélete úgy jelent meg benne, mint a tudományos
 evolúció végpontja. Írásom gondolatmenete
 szempontjából pedig főként azért tarthatatlan,
 mert nem lát túl a régió határain, ezért képtelen
 kimerítő magyarázatot adni az egyes doktrinák
 változásaira, illetve egymáshoz való viszonyaikra.
 Példának okáért homályban hagyja a reformgon-
 dolkodás számtalan, nem a térségből származó
 motívumát a misesi bírálatától, mely a harmincas
 években felpaprikázta Lange-t, egészen a mérsé-
 kelt privatizálás mellett felhozható új-intézményi
 érvekig a nyolcvanas évek második felében. Vagy
 például nem tudja hova tenni az egyik, Kelet-Eu-
 rópában egykor igen befolyásos, tartós kollekti-
 vista kutatási programot (jóindulattal: az opti-
 mális tervezést, rosszindulattal: a komputópiát),
 melyben ráadásul olyan ismert tudósok alkot-
 tak, mint Leontyev és Kantorovics vagy Bródy és
 Kornai (Lipták Tamással együtt). Hiszen sem a

hagyományos tervutasítás gondolatát, sem annak
 piaci fellazítását nem hirdették. Azokkal a szer-
 zőkkel se tud e séma mit kezdeni, akiket alapve-
 tően kutatási témájuk kötött – időnként – Ke-
 let-Európához (olyanokra gondolok, mint Berg-
 son, Maurice Dobb vagy Domar), és összehason-
 líthatatlanul mélyebb hatást gyakoroltak az itte-
 ni tudományosságra, mint a legtöbb helyi promi-
 nens tervgazdász vagy reformer. Most szándéko-
 san nem az egyetemes közgazdaságtant kevésbé
 gazdagító szovjetológus-közgazdászokat említet-
 tem, bár olyan jelentős gondolkodók voltak kö-
 zöttük, mint Joseph Berliner, Gregory Grossman,
 Michael Montias, Alec Nove, és Peter Wiles,
 akiket ugyancsak súlyosan mellőz a fenti megkö-
 zelítés. Végül, értelemszerűen nem fejeződhet be
 a krónika 1989–91-ben, hacsak nem ölt akkora
 szemellenzőt a történész, mely eltakarja napjaink
 kínai (neadj’isten koreai, kubai, venéz, stb) el-
 méleti közgazdászainak seregét, a Kelet-Európá-
 ban fel-feléledő intervencionista gondolatokat
 vallókat vagy a globalizáció-kritika prófétáit szé-
 les e világban. Még akkor sem (most előítéletes
 leszek), ha munkásságuk nyomán a közgazdasá-
 gi eszmék tudományos nivójában esetleg jelen-
 tős süllyedés várható a késői reformizmushoz
 képest.

Meglehet, alábecsülöm a történelmi távlat és a
 tér ide-oda nyújtásának veszélyeit, a keretek fel-
 lazítása, az *anything goes* csábítását. Hogy ekkora
 adag kollektívizmus nem árt meg, vagyis hogy
 nem értékeli fel akarva-akaratlan túlságosan is
 ezt az eszmekört a történelmi kutatás egészében –
 nos, erre nem vennék mérget. Egyelőre fonto-
 sabbnak érzem azonban azt a feladatot, hogy az
 általam javasolt eszmetörténet-értelmezés egy-
 szerre ugrassza ki a kelet-európai kollektivisták
 kísérlet megindulásának szinte ösztönös (hagyó-
 mánykövető) természetességét a közgazdaságtu-
 dományban és a kísérlet tragikus (tragikomikus?)
 befejezetlenségét az 1989–91-es gigantikus ku-
 darcot követően is. Azt, hogy miért volt oly ma-
 gától értetődő 1917-ben a bolsevikok számára az
 államosítás, a militarizálás vagy a naturális terve-
 zés fogalma, s minek köszönhető, hogy ezek nem
 tűntek el egyszer s mindenkorra a térség közgaz-
 dászainak mentális térképéről 1989–91 után. De
 könnyű dolgunk volna, ha a kollektívizmus szimp-
 lán kelet-európai ügy lenne!

A történelmi tabló e kiterjesztés révén min-
 den bizonnyal színesebb, intellektuálisan izgal-

masabb („rendesebb”) lesz, ami paradox módon magát a szűken vett kelet-európai tudományfejlődést is felértékelheti. Nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy ha a régiókban nemrég még tartósan uralkodó közgazdasági gondolatok történeti ívét nem egyszerűen erőszakos és értelmetlen elkanyarodásként, a közgazdaságtan egyetemes evolúciójának jelentéktelen, keskeny mellékágaként szemléljük, mely szerencsésen kiszáradt 1989-ben, örökre megcáfolva saját létét, hanem ezen evolúció szerves – hol karakteres, hol elhalványuló, hol alpári, hol emelkedett – tartozékának, akkor a kollektivista tanok e földrajzilag meghatározott, hét évtizedes korszaka számos meglepetést tartogat az elfogulatlan megfigyelő számára. Kivált, ha nem a nagy átlagra, hanem az unalmas rónaságból ki-kikandikáló hegycsúcsokra figyel.

A határeset szépségei

A kelet-európai közgazdasági gondolkodónak ugyanis nem az az egyetlen esélye az egyetemes közgazdaságtanba való visszailleszkedésre, hogy „tékozló fiúként” bebocsátást kér a szülői házba, tanulni kezd, átvesz és buzgón teljesít, esetleg újít valamicskét. Hisz elvileg rendelkezik (és lényegében csak ő rendelkezik) egy nagy halom tapasztalattal különös, lehet-hogy-még-nevesincs gazdasági intézményekről és viselkedésmódokról. Tudását, a – kétségkívül halaszthatatlan – felzárkózás közepette eredeti tudományos felfedezésekké érlelhetné. Nem minden örömből lesz persze öröm, nem minden nyers empíriából, ösztönös megérzésből finomra csiszolt teória, de javítani alkalmasint még mindig lehetne a negyven, uszkvehetven esztendő mérlegén.

Valamikor a nyolcvanas évek végén kezdett derengeni előttem, hogy a tékozló fiú talán nem is kíván felhagyni a tékozlással. Ám elhessegettem rossz érzéseimet. Úgy véltem, jócskán gazdagíthatná atyját, ha hosszú útján szerzett – furcsa – élményeit át tudná adni neki. Akkor még azt hittem, ezt legfőképp az akadályozza, hogy távolléte alatt mindkettejük nyelve módosult, így nem mindig értik egymás beszédét. Húsz-huszonöt év elteltével, jóllehet a fiú könnyedén elsajátíthatja a régi-új otthonában a múlt század folyamán meggyökeresedett fogalmakat és azok logikai összefüggéseit, mégse tudta (akarta?) elmesélni, mit

látott messze földön. Alig van nyoma mindmáig annak, amit húsz esztendővel ezelőtt „határeset-gazdaságtannak” neveztem, és aminek megalkotását a kelet-európai közgazdászok soha vissza nem térő esélyének gondoltam, hogy egy új nyelven írott, részletes útbeszámoló segítségével megvédjék tékozló korszakukban megkopott-bepiszkolódott mundérjuk becsületét. Erről már bőven írtam másutt, így rövid lehetek.

Bizonyítékok paragon

Kezdeném mindjárt azzal, hogy a szovjet birodalom kudarca nem zárta le egyszer s mindenkorra a kalkulációs vitát a közgazdaság-tudományban. Noha az összeomlás, illetve annak előzményei elvileg bőséges tapasztalati anyaggal szolgáltak a Mises-Hayek-féle „lehetetlenségi tézis” alátámasztására az ésszerű gazdasági kalkuláció kivitelezhetetlenségéről (legalábbis az eddig megismert szocializmusokban), a bizonyítékokat a kelet-európai közgazdász – köztünk szólva, más se – összegezte és ellenőrizte eleddig a modern közgazdaságtan eszközeivel, illetve emelte be a magas elméletbe. Mi több, hanyagul elnézte, hogy az 1989–91-es implózió nem-gazdasági magyarázatai eluralkodjanak a tudományos- és közbeszédben.

Ezalatt a világ más részein a kalkulációs vita nem állt le, mi több, a legkülönbébb színtereken (például a *rational choice* marxizmusban, az intézményi közgazdaságtanban vagy az újosztrák iskolában, tehát többnyire a főáram peremén) folyt tovább, változó hévvel ugyan, de rendületlenül. Igaz, a főáramban már korábban mély nyomokat hagyott, hisz Barone óta nyílt titok, hogy az általános egyensúlyi modellekbe speciális esetként „belefér” a kollektivista gazdaság ideáltípusa is, mindössze az erőforrásokat optimálisan elosztó árverés vezetőjének helyébe kell beleképzelnünk a Legfőbb Tervezőt. A mindentudó, részre-nemhajló, onnipotens tervezőt. Olyat, amilyennek a valóságban hűlt helye se volt/lehetett.

Közben a Mises-Hayek-tézis mind elszánt, mind akaratlan hívei (ha eltekintünk a tétel eredeti, tétova variánsaitól) a racionális kalkulációnak nem annyira az elvi-logikai, mint a tényleges lehetetlenségét hangsúlyozták gyakorlati érvek egész sorát vonultatva föl évtizedeken át – mai nyelven – megbízó-ügynök problémáról, erkölcsi kockázatról, aszimmetrikus információról, kont-

raszelekcióról, járadékvadászatról stb. Miután a megvalósult kollektivisták gazdaságok majd mindegyike összeomlott, a kelet-európai közgazdaság-tudomány vehette volna magának a fáradságot, hogy ahelyett, hogy a „mi már rég megmondtuk” és a „történhetett volna másként is” aranyigazságai közt lebegne, rendszerezi e gazdaságok ésszerűtlen működésének tényeit és általános elméleti keretbe foglalja azokat. A korábbi rendszerezési és elméletalkotási próbálkozásokra is támaszkodva legalább annyit megkockáztathatott volna, akár szerényen, mindössze erős munkahipotézisként, hogy (a) a Nagy Kísérlet, mely óriási mintán és hosszú vizsgálati időszakon át folyt, minden jel szerint sikertelenül végződött: Magyarán szólva, a kelet-európai gazdaságok pazaroltak, alulteljesítettek, lomhák és újíttásképtelenek voltak stb.; (b) ezeken a rossztulajdonságokon a kísérlet bizonyos elveinek számtalan módosítása sem tudott változtatni; (c) a pazarlás, alulteljesítés stb. szoros összefüggést mutat az „ésszerű kollektizmus” feltevésének eredeti bírálói által megfogalmazott okokkal; (d) ergo igen valószínűtlen, hogy a kísérlet – amennyiben lényegi konstrukciója fennmarad – egyhamar/valaha is sikerrel kecsegtethet; (e) szerencsére, a Földön azért léteznek valamivel jobb tulajdonságokkal rendelkező gazdaságok is.

Ha nem jut el idáig a szakma, mint ahogy (Kornai: *A szocialista rendszerével megelégedve*) sajnos mind a mai napig nem jutott, előáll az a szomorú helyzet, melyben a lehetetlenségi tétel kitartó ellenzői neoklasszikus érvekre hivatkozva állíthatják: a kollektizmus elméletileg ragyogóan működhetne, kár, hogy létező-szocialista változatai nem találták meg a helyes gazdasági szereplőket és intézményeket hozzá. A „szép új világ” első urai ugyanis a decentralizált-önigazgató helyett a központosított-pártállami tervgazdaság útját járták, továbbá a piacot a fogyasztás területén sem tűrték, s valóban, innen kutya nehéz a visszatérés a „jó kollektizmus” birodalmába. De nem lehetetlen. Sajnos – folytatódik a gondolatmenet –, a reformerek többnyire tévúton indultak el, midőn a piacot és a magántulajdont kívánták visszaerőltetni gazdaságaikba, ahelyett, hogy beérték volna a piac valamely változatával (Roe-mer), és közösségi keresztulajdonlason, non-profit hálózatokon, közös erőforrás-használton, önszervező csoportokon, dolgozói részvényeken, *basic income*-megoldásokon stb. törték volna a fejüket,

megálmodva egy szigorúan decentralizált módon működő, az önkéntesség elvén nyugvó, alulról szervezett, inkább civil, mint állami, újfajta kollektivisták gazdasági berendezkedést. Egyelőre a lehetetlenségi tézis igazában bízó (ám azt nem bizonyító) kelet-európai közgazdász bajosan válaszolhat e bírálatra robusztus érvekkel. Marad a mellébeszélés: már untig elege van a kísérletezésből, s nem szeretné, ha állatai tovább pusztulnának, mint a régi viccbe, mert a rabbinak mindig akad egy újabb ragyogó ötlete a megmentésükre...

Egzotikus utazás?

Hogy ennél többre is fussa, érdemes lenne eltöprengeni azon, hogy amennyiben – feltéve a legjobbakat – a lehetetlenségi tételt alátámasztó tények rendelkezésre állnak, úgy milyen elméleti instrumentumok segítségével lehetne őket szóra bírni. S mi legyen, ha a tények sem állnak kellő számban és minőségben rendelkezésre? Első pillanatban úgy festett, nem várható segítség az atyai háztól. Hisz a kelet-európai közgazdászok nyugati mércével mért legjobbjai is – e ház ablakából nézve legalábbis így látszott – meglehetősen egzotikusnak tűnő kérdésekkel foglalkoztak hosszú évtizedeken át: állami tulajdonnal, „túlzott központosítással”, mindent átható informalitással, örökös hiánnyal, politikavezérelt gazdasággal, újabban még rendszer-átmenettel is. Hát tegyék, ha nincs jobb dolguk – gondolták magukban a szerencsés csillagzat alatt születettek, közben viszont meg voltak győződve róla, hogy ha e „nemes vademberek” netalántán valami érdekes összefüggésre bukkannának a maguk őserdeiben, és azt alkalmasint szakmailag megbízható módon prezentálni is tudnák, az körülbelül annyit árulna el a modern kapitalizmusról és a modern közgazdaságtanról, mint annak idején Josephine Baker banánszoknyája a párizsi *haute couture* éppeni állapotáról. Egzotikus, ráadásul mesterségesen egzotikus lenne, hisz a kelet-európai vadon nem más, mint lakói kollektivisták víziójának megtestesülése. Furcsamód ezzel a lenézettek többsége is – büszkén – egyetértett, kevés kivétellel azt hajtogatva, hogy a bevett neoklasszikus fogalmak nem alkalmasak arra, hogy saját gazdaságaikat megértsék. Egy velejéig irracionális világot? – ugyan kérem! A lehetetlenségi tételt ugyanis,

ahogy haladt az idő, egyre szélesebb körben fogadta el (ha nem is bizonyította) a helyi kutatói közösség. Igaz, alaposan kifordítva, a „hiszem, mert lehetetlen” felkiáltással. Értsd: az ésszerű gazdasági kalkuláció sajnos még nem lehetséges, de jó okunk van azt hinni, hogy egyszer majd az lesz.

Holott meggyőződése, hogy elvileg lett volna mód egy közös kutatási program (ezt hívom „határeset-gazdaságtannak”) kifejlesztésére, mely sokat tehetett volna a Mises–Hayek-tézis tudományos pilléreinek megerősítéséért. A megvalósult kollektivistá gazdaságok megértését célzó olyan programra gondolok, mely bizonyos, a modern kapitalista gazdaságokban nemegyszer mindössze *in vitro* tanulmányozható piactorzulásokat és kudarcokat, illetve az őket részben előidéző „kormányzati hibákat” *in vivo* vizsgálná. Ami odaát periferikus, átmeneti érvényű, sokszor alig több határesetnél (államosítás, hiány, informalitás, tervalku, militarizálás, fejadagrendszer, naturális számbavétel, irányítási kampány stb.), nálunk jóideig tipikusnak számítottak. Mi pedig büszkék voltunk arra, hogy ezekről a bajainkról különbejáratú és mély ismereteink vannak: első sorban nekünk, és nekünk a legmélyebbek. A nyolcvanas évek végén ráadásul abban is reménykedni lehetett, hogy ez a kutatási program akkor is továbbvihető, sőt kiterjeszthető, ha netán a tervgazdaság összeomlik (a teremburáját, épp kezdtük megérteni, hogyan működik!). Nagyszabású, sokhelyütt szinte a nulláról induló piacossítási és privatizálási akciók várhatók, melyek ismét csak határesetek a „szabad világ” gazdaságaiban.

V alóban, ha a kommunizmus ne adj’ isten kicsit hosszabban agonizál, e határeset-gazdaságtan fogalmai talán már két évtizede helyet kaptak volna, ha máshol nem, a zavaros tulajdonjogokról, a járadékvadászatról, a tökéletlen szerződésekről, az aszimmetrikus információról, a morális kockázatról stb. szóló – nyugaton ez idő tájt polgárjogot nyerő – újintucionalista érvelésben. Feltéve, s ez igen fontos kritérium, hogy a kelet-európai tudós az egyetemes közgazdaságtudomány nyelvén szólal meg. Bármily megalázónak tűnhetett is első pillantásra a számára, először érthetővé kellett (volna) válnia a „nagy fehér ember” számára. Kevesebb verbális, több formális-matematikai elemzés, szigorúbb definíciók,

pontosabb bizonyítási szabályok, egyrészt a leíró-elemző és a normatív, másrészt a deduktív és az induktív, harmadrészt pedig az elvont-elméleti és az empirikus eljárások elválasztása, a premisszákat nyílt kimondása, standard nyelvhasználat, illetve az attól való eltérés kimerítő indoklása stb. – a Kelet-Európa által bevezetett legkitűnőbb fogalmaknak is venniük kellett volna ezeket a módszertani akadályokat, hogy lefordíthatóvá–fogyaszthatóvá váljanak a világ közgazdasági tudományossága számára.

Persze még így sem lett volna biztos, hogy a határeset-gazdaságtan tételei beilleszkednek majd a közgazdasági gondolkodás fősodrába. Talán egyszer valóban nélkülözhetetlenek lesznek, de mindenekelőtt mint *ellenpéldák* lesznek azok, melyek megmutatják, mi történik akkor, ha az uralkodó közgazdasági iskolák szokásos feltevéseinek jó része nem teljesül. Ha az önálló racionális választásokat elnyomják az irracionális utasítások, ha áru helyett áruhiány terjed, ha dűl a járadékvadászat, ha rengeteg a potyautas. A magam részéről egyáltalán nem becsülném le e mementó-szerepet, különösen olyan időkben, amikor a Nyugat normalitás-fogalma valamiért megbolydul (mondjuk, egy válság nyomán), és a szokottnál erősebb a kísértés arra, hogy a standard közgazdasági doktrínák a térségünkben ismert megoldásokkal kezdjenek kacérkodni. Nem zárom azonban ki az ellenkezőjét sem. Az egyetemes közgazdaságtan már temérdek alkalommal tanúsította, hogy elboldogul egy kis „keleti segítség” nélkül is. Anélkül, hogy várna a mi kontinens-nagyságú laboratóriumunk eredményeire, ha kell, képes megválaszolni ugyanazokat a kutatási kérdéseket néhány kémcső segítségével is, akkora a módszertani fölénye. Ha nem azonnal, akkor lépésről-lépésre. A nyugati ökonómus, attól a hátrányától eltekintve, hogy az említett határesetek „áldásainak” jórészt nem érezte/érzi a saját bőrén, kizárólag előnyökkel rendelkezik kelet-európai társaihoz képest.

Ez utóbbinak azonban – mint említettem – attól nem kellett tartania, hogy a szülői ház nyelve teljesen elnémítja majd a sajátját, hisz az új intézményi közgazdaságtan, a viselkedés-gazdaságtan, az evolúciós közgazdaságtan stb. kivételes lehetőséget kínál a számára, hogy megtartsa bizonyos műfaji-módszertani hangsúlyait: művelhet inkább politikai-, mint közgazdaságtant, érdekelhetik a szociológiai, lélektani és jogi szempontok, a történeti megközelítés, a nem-matematikai modell-

alkotás, mégse lesz kitiltva otthonról. Nemrégiben kollégáimmal nyolc kelet-európai ország példáján vizsgáltuk, miért halad mégis oly nyögyvenyelősen egy effajta – új-institucionalista – határeset-gazdaságtannak a kidolgozása, s ha vannak is eredmények, miért inkább a posztkommunista átmenet terén, mint maguknak a kommunista gazdaságoknak a kutatásában. Mi tagadás, két-három évtizeddel ezelőtt jóval könnyebb lett volna ezt a házfeladatot elvégezni. Ahogy múlik az idő, tényleg egyre inkább „régészeti” feltárás lesz a résztvevő megfigyelésből és a szimultán elemzésből, bár szerte a régióban még százezerével élnek (és emlékezni lennének képesek) a gazdaság egykori szereplői: vállalati párttitkárok, anyagbeszerzők, tervhivatalnokok. A szemtanúk azonban lassan eltávoznak, s marad, amit a papír őriz, szegényes levéltárakban porladva (amennyiben valaha eljutott oda). Remény a reménytelenségben: az új intézményi közgazdaságtan itt is segíthet: a korábban kliometriának nevezett ága, az „új gazdaságtörténet-írás” részben helyettesíteni tudja a gazdaságtantropológiát és az egyidejű köz-

gazdasági analízist. Jóllehet, a kollektivistá gazdasági magatartás *couleur locale*-ját nem nagyon képes felidézni, ám e magatartás szabályosságait általánosítani és mérni annál inkább.

De mi után nyomozunk a sárguló dokumentumokban? Mire legyenek kíváncsiak gazdaságtörténeti modelljeink? Ez az a pont, ahol a krónikás jobban teszi, ha szépen csendben marad, nem kontárkodik bele még jobban az ökonómusok dolgába, s legfeljebb utólag reklamál, amikor azt látja, hogy már a veszett fejsze nyelét se keresgéli senki. Amikor ezért továbbra se jut neki elég a „rendes” ideákból. Amikor lehet visszamenni lehetet menteni, kódokat fejteni, igazgyöngyök után kutakodni – s közben kitartóan ragaszkodni az esztétikához felkent szerepéhez. S az alternatíva? Szelídíteni a várakozásokat, ünnepelni minden egyes expedíciót, mely a „határra” vezet, belefeledkezni a kollektivizmus-történeti finomságokba, örülni annak, hogy a kelet-európai krónika még oly sok megírni valót tartogat. És szárazon tartani a puskaport. Talán egyszer érdemes lesz majd elsütni az ágyúkat is.

©Vachter János

Dunaújváros